

Geschiedenis van de Nederlanden

Onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts

Inhoud

Woord vooraf • 11

I

Een lange aanvangsperiode

(tot en met de tiende eeuw) – L.J.R. MILIS • 15

- 1 **Kelten, Romeinen en Germanen** • 17
 - Het landschap en de eerste bewoners • 17
 - Tussen Rome en Germanië • 18
- 2 **De Merovingische periode (vijfde tot achtste eeuw)** • 21
 - Rijksvorming • 21
 - Aspecten van de maatschappij • 25
- 3 **De Karolingische periode (achtste en negende eeuw)** • 26
 - Gezalfde koningen en gekroonde keizers • 26
 - Fatale bedreiging • 27
 - De tegenstelling tussen droom en werkelijkheid • 30
- 4 **De ‘ijzeren’ tiende eeuw** • 32

II

De periode van de landsheerlijkheden

(elfde-dertiende eeuw) – L.J.R. MILIS • 35

- 1 **De politieke versnippering tussen dynastieke, adellijke en burgerlijke belangen** • 37
 - De voorsprong van Vlaanderen • 37
 - De landsheerlijkheden in het oude Lotharingen • 38
 - Geleidelijke schaalvergroting • 41
- 2 **Economie en sociale verhoudingen** • 45
 - Demografie, landbouw en ontginning • 45
 - Stad, handel en nijverheid • 48
- 3 **Kerk, religie en cultuur** • 52
 - Kerk • 53
 - Religie • 54
 - Cultuur • 57

III

De vorming van een politieke unie

(veertiende-zestiende eeuw) – W.P. BLOCKMANS • 63

- 1 **De eeuw van de onzekerheden** • 65
 - Wankelende dynastieën • 65
 - Sociale spanningen • 68
 - De eerste revolutie • 69
 - Constitutionele waarborgen • 71
 - Partijstrijd • 74

- Op weg naar stadstaten • 75
- Economische heroriëntatie • 78
- Bevolking, levensstandaard en economie • 79
- Hollands commercialisering • 80
- De complementariteit van de gewesten • 83
- Van hoofse naar burgerlijke cultuur • 84
- 2 **De eeuw van Bourgondië (1384-1477)** • 87
 - De Bourgondische vereniging • 87
 - Vorstelijke strategieën • 87
 - Het Bourgondische overwicht • 91
 - Een nieuwe staat? • 94
 - Gewestelijke bestuursraden • 94
 - Bovengewestelijke integratie • 96
 - Weerstand tegen integratie • 98
 - Interne zwakheid van de staat • 101
 - Oorlog en binnenlandse spanning • 103
 - De gouden tijd van Bourgondië • 104
 - Een demografisch zwaartepunt • 107
 - Een kerkelijk levenskader • 108
 - Verbeelding van de macht • 110
- 3 **De eeuw van Habsburg (1477-1579)** • 113
 - De dynastie van Habsburg in de Nederlanden • 113
 - Territorialiteit en centralisme • 117
 - De vorming van de xvii Provinciën • 118
 - De middelen van de staat: belastingen • 122
 - De staatsmacht • 124
 - Seculaire groei • 126
 - De cultuur van de Renaissance • 129
 - De druk van het Imperium • 132
 - De Opstand • 133
 - Cultuur- en tijdsverschil • 133
 - Kern en periferie • 134
 - Kerken en staat • 135
 - De geweldsescalatie • 136
 - Alva • 138
 - Vredespogingen • 141
 - Radicalisering • 142

IV

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

(1579-1780) – A.TH. VAN DEURSEN • 145

- 1 **De vorming van een nieuwe staat (1579-1598)** • 147
 - Jaren van overgang • 147
 - Het succes van de opstand • 149
 - Hollands welvaart • 150

- De bestuursvorm van de Republiek • 153
- De plaats van de kerk • 157
- Het verloop van de oorlog • 158
- 2 **Het vraagstuk van oorlog en vrede (1598-1609)** • 159
 - Onzekerheid omtrent de oorlogsdoelstellingen • 159
 - Vrede of bestand? • 162
- 3 **De twisten van het Twaalfjarig Bestand (1609-1625)** • 164
 - Politieke tegenstellingen • 164
 - Godsdienstige tegenstellingen • 166
 - De nieuwe orde van zaken • 169
- 4 **Het goud van de Gouden Eeuw (1625-1648)** • 173
 - Consolidatie • 173
 - De aard van de Noord-Nederlandse cultuur • 175
 - De Hollandse schildersschool • 179
 - Vrijheid en gebondenheid • 182
 - Van oorlog naar vrede • 184
- 5 **De Ware Vrijheid (1648-1672)** • 185
 - Willem II en de Europese machtsverhoudingen • 185
 - De Hollandse regenten • 189
 - Godsdienst en politiek onder de regentenheerschappij • 192
 - De handelsoorlogen • 194
- 6 **De Republiek onder Willem III (1672-1702)** • 198
 - De oorlog van 1672 • 198
 - Willem III tegen Lodewijk XIV • 201
- 7 **Een grote mogendheid in verval (1702-1751)** • 203
 - Politieke achteruitgang • 203
 - Binnenlands bestuur • 206
 - Democratische oppositie • 208
 - Cultureel en kerkelijk leven • 211
- 8 **De naderende crisis (1751-1780)** • 212
 - Economische en politieke problemen • 212
 - Cultuur en politieke vernieuwing • 217

V

De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden

(1579-1780) – P. JANSSENS • 221

- 1 **Een onzeker bestaan** • 223
 - Het ontstaan van een nieuwe staat (1579-1635) • 223
 - De Franse dreiging (1635-1748) • 230
 - Het thesesiaanse charmeoffensief (1748-1780) • 237
- 2 **Een aristocratische staat** • 239
 - De provinciale staten en de fiscale autonomie • 239
 - De provinciale raden en de bestuurlijke autonomie • 242
- 3 **Het overheidsbeleid in de Habsburgse Nederlanden** • 247
 - Van mercantilisme naar liberalisme • 247

- De betrekkingen tussen kerk en staat • 253
- Kunstenaars in dienst van kerk en staat • 260
- Geen taalbeleid • 263
- Nabeschouwing • 267

VI

Revolutie in Noord en Zuid

(1780-1830) – J. ROEGIERS, N.C.F. VAN SAS • 269

- 1 **Het Noorden (1780-1813)** • 271
 - De Patriottentijd • 271
 - Bataafse revolutie • 277
 - Nationale verzoening • 280
- 2 **Het Zuiden (1780-1814)** • 283
 - Jozef II of revolutie van bovenaf • 283
 - Van Kleine Revolutie tot Brabantse Omwenteling • 286
 - Verenigde Nederlandse Staten • 288
 - Luikse Revolutie • 289
 - Oostenrijks herstel en Franse 'bevrijding' • 292
 - Consulaat, concordaat en keizerrijk • 295
- 3 **Het Verenigd Koninkrijk** • 298
 - Vrijwording en vereniging • 298
 - Politiek bestel • 302
 - Staats- en natievorming • 304
 - Crisis, opstand en scheiding • 307

VII

België sinds 1830

– E. LAMBERTS • 311

- 1 **De liberale burgerstaat (1830-1890)** • 313
 - Vormgeving van de nieuwe staat • 313
 - Het unionistische regeringsbeleid • 315
 - Doorbraak van het liberalisme • 316
 - Naar een verstedelijkte, industriële samenleving • 317
 - Scherpe sociale tegenstellingen • 319
 - De liberalen aan de macht • 321
 - Een onafhankelijke, neutrale staat • 323
 - De versterking van het conservatisme • 324
 - De aanzet tot verzuiling • 325
 - Volksnationalisme versus staatsnationalisme • 327
 - Opkomst van de sociale bewegingen • 329
- 2 **De integratie van de sociale bewegingen (1890-1935)** • 332
 - Een sterke economische expansie • 332
 - Een verbeterd sociaal klimaat • 333
 - Naar democratischer politieke structuren • 334
 - Het katholieke regeringsbeleid • 338

- Het nationalisme wint aan kracht • 340
- Koloniale expansie • 342
- De Eerste Wereldoorlog als katalysator • 343
- Een nieuw internationaal beleid • 346
- Wederopbouw en economische crisis • 347
- Vormgeving van de parlementaire democratie • 349
- Van sociale confrontatie naar consensus • 352
- Vlaanderen krijgt een Nederlandstalig statuut • 354
- 3 **De consensus- en pacificatiedemocratie (1935-1970)** • 356
 - In de ban van de Nieuwe Orde • 356
 - Integratie in internationale verbanden • 358
 - Dekolonisatie • 359
 - Vormgeving van de overlegeconomie en de verzorgingsstaat • 360
 - Herleving van de levensbeschouwelijk-ideologische strijd • 362
 - De welvaartsmaatschappij • 365
- 4 **De verkaveling van de nationale staat (1970-2013)** • 367
 - Van atlantisme naar eurofederalisme • 368
 - Van een unitaire naar een federale staat • 368
 - Het verzuilde, neocorporatieve maatschappijmodel op de helling • 373

VIII

Nederland sinds 1830

–J.C.H. BLOM • 381

- 1 **Een kleine nationale en liberale staat in Europa (1830-1870/1880)** • 383
 - Het Noorden alleen verder • 383
 - Economische en sociale verhoudingen • 385
 - De vestiging van het parlementaire stelsel • 387
 - Godsdienstige ontwikkelingen en schoolstrijd • 391
 - Nieuwe organisatievormen in politiek en samenleving • 395
- 2 **De modernisering van Nederland (1870/1880-1918)** • 397
 - Economische en sociale dynamiek • 398
 - Kerk en samenleving • 402
 - Politieke strijd en verzuiling • 404
 - Nationale eenheid • 408
 - Buitenlandse en koloniale politiek • 409
 - Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog • 411
- 3 **Een burgerlijk-verzuilde samenleving (1918-1960)** • 413
 - Consolidatie in een tijd vol schokkende gebeurtenissen • 413
 - De zuilen • 415
 - Het verzuilde stelsel en het burgerlijke waardepatroon • 418
 - Economie, sociale problemen en overheidsingrijpen • 421
 - Nederland onder Duitse bezetting • 423
 - Buitenlandse politiek en dekolonisatie • 427
 - Verhoudingen en vooruitzichten aan het einde van de jaren vijftig • 430
- 4 **Naar nieuwe verhoudingen vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw** • 431

- De vernieuwingsbeweging van de jaren zestig • 431
Balans: ontzuiling en meer nadruk op individuele ontplooiing • 438
Nieuwe problemen in het laatste kwart van de twintigste eeuw • 443
Crisis in het begin van de eenentwintigste eeuw? • 448

EPILOOG

Eenheid en verscheidenheid in de Nederlanden

- J.C.H. BLOM, E. LAMBERTS • 453

Eenheid in verscheidenheid • 455

Verscheidenheid in eenheid • 460

Over de auteurs • 468

Literatuur • 469

Illustratieverantwoording • 488

Register • 489

Woord vooraf

Zowel in België als in Nederland bestaat er veel belangstelling voor de eigen geschiedenis. Jaarlijks verschijnen honderden boeken en artikelen als resultaat van de vakmatige geschiedbeoefening. Onder het brede publiek is er een levendige interesse voor herdenkingen, tentoonstellingen en gelegenheidspublicaties. Goed leesbare overzichtswerken van een beperkte omvang, die de resultaten van het historisch onderzoek op een bevattelijke manier aan studenten en een ruimer, geïnteresseerd publiek proberen over te dragen, zijn echter schaars. Zo was een eendelige geschiedenis van de Nederlanden lange tijd niet beschikbaar. Dit boek, dat voor het eerst in 1993 verscheen, had de bedoeling te voorzien in die leemte. De behoefte hieraan bestaat nog steeds en daarom wordt hier een grondig herwerkte en geactualiseerde uitgave aangeboden van wat ondertussen is uitgegroeid tot een standaardwerk.

De optie om de Nederlanden als onderwerp te nemen steunt op een bescheiden twintigste-eeuwse traditie, die oorspronkelijk gevoed werd door een Groot-Nederlandse geschiedenisopvatting maar die later een minder ideologische en meer pragmatische uitdrukking kreeg in twee veeldelige *Algemene Geschiedenissen der Nederlanden*. Er bestaan voldoende redenen om de Nederlanden, het huidige België en Nederland, in eenzelfde historisch verhaal te betrekken. Wel is het zo dat de Nederlandse gewesten tot in de zestiende eeuw geen duidelijk afgebakende grenzen kenden en dat zij ook slechts voor korte perioden een politieke eenheid vormden. Toch vertoonden zij in meer dan één opzicht gemeenschappelijke kenmerken en maakten zij gelijksoortige ontwikkelingen door, waardoor zij zich onderscheidten van de omringende landen. Een gezamenlijke behandeling van de geschiedenis van de Nederlanden is dus goed te verdedigen, al was het maar als opstap naar een transnationale, meer Europese geschiedenis.

De bestudeerde gewesten kregen reeds vanaf de hoge Middeleeuwen gemeenschappelijke verzamelnamen, die door de tijd heen wisselden. Eerst werd de term 'Vlaanderen' gebruikt, iets later werd soms al 'Nederlanden' als synoniem gehanteerd. Onder invloed van het humanisme werd 'Belgium' een vervangnaam voor Nederlanden. Nog tot 1800 waren de benamingen 'Nederlanden', 'Païs Bas' en 'Belgium' grotendeels synoniemen. Vanaf de zeventiende eeuw, na de scheiding tussen de Nederlandse gewesten, sprak men wel eens van 'Belgium Regium' om er de Spaanse en nadien de Oostenrijkse Nederlanden mee aan te duiden. 'Belgium Foederatum' verwees naar de Republiek der Verenigde Provinciën, waarvoor ook steeds meer de verzamelnaam 'Holland' werd gebruikt. In de negentiende eeuw, met de opkomst van de moderne nationale staten, vonden de benamingen Nederland (voor het Noorden) en België (voor het Zuiden) algemeen ingang.

De geografische omschrijving van de Nederlanden onderging in de loop van de geschiedenis heel wat wijzigingen. Kerngewesten als Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland maakten er bestendig deel van uit, maar meer perifere gebieden als Friesland, Luik en Luxemburg leidden soms gedurende eeuwen een afzonderlijk, autonoom bestaan. Aan hun geschiedenis zal hoofdzakelijk aandacht worden be-

steed voor zover die voor de ontwikkeling van de Nederlandse gewesten als geheel van belang is geweest.

Vooraf vanaf de hoge Middeleeuwen, toen het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn een belangrijke plaats in Europa ging innemen, kregen de meeste Nederlandse gewesten een gelijkaardige economische structuur en samenlevingsvorm. Vrij vroeg ontwikkelden zij een politiek bestel dat gekenmerkt werd door een vorm van volksinspraak via representatieve organen en dat in meer dan één opzicht verschilde van het adellijk-feodale systeem elders in Europa. In de internationale politiek fungeerden zij dikwijls als buffer en tegelijk als bemiddelaar tussen Frankrijk, Engeland en het Duitse territorium. Zij vervulden een gelijkaardige rol op cultureel vlak. De Nederlandse cultuur vertoonde een aantal specifieke kenmerken. In haar meest opvallende realisaties had zij een overwegend burgerlijke inslag en was zij gericht op de beheersing van de natuur. Zij manifesteerde zich het sterkst in de visuele kunsten. Eenzelfde taal over de politieke grenzen heen werkte een wederzijdse culturele beïnvloeding in de hand. In de laatste decennia zijn België en Nederland steeds meer geïntegreerd geraakt in Europese samenwerkingsverbanden, waarbij zij dikwijls dezelfde belangen hebben en een parallel beleid voeren. Wanneer men de Lage Landen in één geschiedverhaal betreft, kan men de geschetste parallellen belichten, zonder daarbij nochtans de even reële verschillen uit het oog te verliezen. In de opeenvolgende hoofdstukken wordt regelmatig gewezen op de parallellen en verschillen tussen de afzonderlijke gewesten en vooral tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, maar het is vooral in de epiloog dat aan deze problematiek uitvoerig aandacht wordt besteed.

De redacteurs hebben de stof verdeeld over acht chronologisch afgebakende hoofdstukken en voor elk ervan hebben zij auteurs aangezocht. Dit brengt onvermijdelijk met zich mee dat in de afzonderlijke hoofdstukken verschillen merkbaar zijn in aanpak, inzicht en stijl. De redacteurs menen echter dat de nadelen daarvan niet opwegen tegen het voordeel van de grote deskundigheid van de auteurs op hun specifiek onderzoeksterrein. Het leek aangewezen aan de auteurs een relatief grote vrijheid te laten om hun competentie ten volle te benutten. Dat neemt uiteraard niet weg dat de redacteurs – in deze grondig herziene uitgave nog meer dan in de vorige edities – gepoogd hebben om het boek zowel qua inhoud als qua stijl zoveel mogelijk te stroomlijnen.

De staatkundige ontwikkeling krijgt de meeste aandacht in dit overzichtswerk. In dit verband moge J. Huizinga aangehaald worden, die op 2 december 1925 aan J.M. Romein schreef: 'Ik verzucht zo dikwijls: leert het groote publiek de geschiedenis der beschaving toch eigenlijk niet het best uit een goed gebouwde politieke geschiedenis.' Daarnaast wordt ruime aandacht besteed aan de economische ontwikkeling. In nauwe samenhang met politiek en economie worden ook de maatschappelijke verhoudingen en de cultuur, waarbinnen de religie vrijwel steeds een belangrijke rol speelde, belicht. Bij de behandeling van de verschillende deelaspecten wordt slechts incidenteel verwezen naar historiografische debatten, maar worden de historische ontwikkelingen in kaart gebracht op basis van het meest recente en best onderbouwde historisch onderzoek. De redacteurs hopen

dat zij er op die manier in geslaagd zijn een helder en goed leesbaar overzichtswerk tot stand te brengen. Ook de korte terugblik op het geheel, de epiloog waarin zoals vermeld de vraag naar eenheid en verscheidenheid in de Nederlanden centraal staat, kan daar allicht toe bijdragen.

In deze grondig herwerkte uitgave hebben de verschillende auteurs een groot aantal correcties en aanvullingen aangebracht, op basis van recent onderzoek en van suggesties die hun door de lezers en gebruikers van het boek werden aange-reikt. De bijdrage van wijlen A.Th. van Deursen werd ongewijzigd behouden, maar de bibliografie werd bijgewerkt door H.F.K. van Nierop, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. De tekst van wijlen J. Roegiers werd op onderdelen aangepast door J. Polasky, hoogleraar aan de University of New Hampshire. Wegens de toenemende beschikbaarheid van digitale werkinstrumenten hebben wij de berede-neerde bibliografie voor alle bijdragen tot een minimum beperkt. Het omvangrijke zaak- en naamregister daarentegen, dat zijn grote bruikbaarheid heeft bewezen, werd volledig gehandhaafd.

J.C.H. BLOM, E. LAMBERTS

I

Een lange aanvangsperiode (tot en met de tiende eeuw)

L.J.R. MILIS

1

Kelten, Romeinen en Germanen

2

De Merovingische periode (vijfde tot achtste eeuw)

3

De Karolingische periode (achtste en negende eeuw)

4

De 'ijzeren' tiende eeuw

Pas bij de komst van de Romeinen uit het zuiden en de Germanen uit het oosten worden wat we thans de Nederlanden noemen, bij de geschiedschrijving betrokken. Op de resten van het Romeinse Rijk weten de Franken onder de Merovinger Chlodowech uiteindelijk een groot koninkrijk te vestigen met als hoofdstad Parijs. In de politieke en sociale structuur van dat rijk komen Germaanse en Romeinse structuren en gewoonten samen. Nadat de Merovingen door de Karolingen (Pippiniden) terzijde zijn geschoven, verplaatst het centrum van het Frankische Rijk zich weer in noordelijke richting (Aken). Onder Karel de Grote en Lodewijk de Vrome wordt het beleid bepaald door een eenmakingspolitiek naar Romeins voorbeeld en het streven naar kerstening. De opbloei van het centraal gezag leidt ook tot de ontwikkeling van een elitair cultureel leven. Het rijk raakt uiteindelijk weer versnipperd door zijn eigen grootschaligheid, een gebrek aan financiële middelen (wat tot de feodaliteit leidt) en de oude Germaanse gewoonte het grondgebied van een vorst te verdelen onder zijn zonen. Met het wegvallen van het centraal gezag geraken deze gebieden in de vergetelheid van de 'ijzeren' tiende eeuw.

1 Kelten, Romeinen en Germanen

Het landschap en de eerste bewoners

In 57 voor Christus viel de Romeinse veldheer Julius Caesar Gallië binnen. Dat is het ogenblik waarop het gebied, dat aangeduid wordt als de Nederlanden, in de geschreven bronnen verschijnt en dus de geschiedenis binnentreedt. De periode daarvoor wordt aangeduid als de prehistorie, al is de fasering vrij kunstmatig. Ze stamt uit een tijd waarin de archeologie weinig ontwikkeld was en men met de reconstructie van het verleden niet veel verder kwam dan wat in schaarse teksten geschreven stond. Daarin is sinds lang verandering gekomen en het beeld dat de archeologie ophangt van de laatste eeuwen vóór onze tijdrekening vertoont niet meer leemten dan dat van de eeuwen die erop volgden. In de zevende eeuw v.Chr. had de zogenaamde Hallstatt-cultuur het gebruik van het ijzer geïntroduceerd. Twee eeuwen later was deze vervangen door de La Tène-cultuur, waarin etnisch de Kelten worden herkend. Het zuiden van het hier bestudeerde gebied geraakte, veel meer dan het noorden, beïnvloed door deze culturen, bijvoorbeeld met sporen van prille verstedelijking (versterkte nederzettingen, oppida) en sociale differentiatie (een rijke heersersklasse). Al in de tweede eeuw v.Chr. is Germaanse aanwezigheid als gevolg van een migratiebeweging naar het westen over het hele gebied duidelijk.

Hoe zag het landschap eruit in de prehistorie en hoe heeft het zich ontwikkeld? In welke mate werd het bepaald door natuurlijke factoren of door menselijk ingrijpen? De Nederlanden, hier geïnterpreteerd als het gebied tussen het noorden van Frankrijk en het westelijke grensgebied van Duitsland, behoren voor het grootste deel tot de westelijke uitlopers van de Beneden-Rijnse laagvlakte, die zelf deel uitmaakt van de Noord-Europese laagvlakte. Enkel het zuiden en het zuidoosten bestaan uit heuvelland of middelgebergte. Vooral de Ardennen en aansluitend de Eifel vormden landschappelijk een moeilijk te overschrijden grens, waar de Rijn als enige rivier doorheen stroomde. Tijdens het Quartair waren de grote geologische veranderingen achter de rug en werd alleen nog het aardoppervlak zelf, onder meer door de inwerking van ijstijden, gewijzigd.

Grosso modo onderscheidt men drie grote zones: het hoger gelegen binnenland, het kustgebied en het Midden-Nederlands rivierengebied, maar een fijnmaziger indeling is mogelijk, die recht doet aan een wisselvallig geologisch en historisch verleden. Van zuidoost naar noordwest volgden en volgen een reeks zones elkaar op. Eerst zijn er de vruchtbare, sinds de Steentijd bewoonde mergelgronden van zuidoostelijk België, grenzend aan Frankrijk en Luxemburg. Daarop volgen de bosrijke Ardennen die in barre klimatologische perioden nauwelijks voor permanente bewoning in aanmerking kwamen. De Kalkstreek langs de Maas, stroomafwaarts tot aan Limburg, leverde door archeologische vondsten in grotten het bewijs van onafgebroken menselijke aanwezigheid sinds de Steentijd. Noordelijk daarvan loopt de Leemstreek, van Artesië (in het huidige Noord-Frankrijk) tot Limburg, die vroeg bewoning aantrok door haar vruchtbaarheid en de aanwezigheid van vuursteen die voor de fabricage van werktuigen diende. Daarop volgt de brede

Reconstructie van de 'tempel' in het Barger-Oosterveld, Drenthe (bronstijd circa 1050 v.Chr.).

band van zandleem of zand, vanaf Frans- en West-Vlaanderen via de Kempen en de Midden-Nederlandse zandgronden tot het Drentse plateau. Dit landschapstype impliceert een gemakkelijk te bewerken, maar onvruchtbare en snel uitgeputte bodem, die aan verstuiving stond blootgesteld of waar vaak – door overbeweiding – heide een oorspronkelijk bosbestand kwam vervangen. De rest is kustgebied, blootgesteld aan de transgressie- en regressiefasen van de zee, of rivierengebied waar verzanding de inwerking van de zee corrigeerde. Het grote estuarium dat Schelde, Maas en Rijn samen vormden was permanent aan veranderingen onderhevig, waarbij de ingreep van de mens zeker vanaf de Romeinse tijd meetelde. De Romeinen noemden deze delta Helinium. Bewoning op het veen was eeuwenlang goed mogelijk, maar nam nadien af, blijkbaar onder invloed van menselijke en fysische factoren (onder meer ontvening) en overleefde enkel op natuurlijke en vooral op kunstmatige verhevenheden, zoals de terpen die nu nog in het Friese landschap opvallen.

Tussen Rome en Germanië

De Romeinse aanwezigheid rond het begin van onze jaartelling had ingrijpende gevolgen. De belangrijkste rivier, de Rijn, meer bepaald de Oude Rijn, werd in 47 na Christus de grens tussen het Romeinse Rijk en Germanië. De Romeinen bouwden tussen Katwijk en Keulen een verdedigingslinie, de limes, die trouwens deel uitmaakte van een heel systeem dat Brittannië met de Zwarte Zee verbond. Aan de zuidelijke kant lag een sterk gecentraliseerde, goed georganiseerde, maar etnisch sterk gedifferentieerde Romeinse staat die tot in Azië en Afrika reikte. Aan de noordelijke en oostelijke kant woonde een conglomeraat van Germaanse stammen, dus uit Centraal-Europa, met een gemeenschappelijke (of toch verwante) taal, cultuur en religie,

maar zonder overkoepelende instituties. In de gewesten hier kwamen de autochtone Kelten en Germanen in contact met de heteroöen samengestelde troepen en handelaars van het Romeinse Rijk.

De Romeinse kolonisatie bracht nieuwe vormen van organisatie. Het gebied ten westen van de Schelde en de Boven-Maas behoorde tot de provincie Belgica secunda waarvan Reims de hoofdplaats was. De grenzen van de civitates (de onderverdelingen van de Romeinse provincies) kwamen, voor zover we weten, vaak overeen met stamgebieden van voorheen, onder meer die van de Nerviërs, de Menapiërs en de Tongeren. Hun hoofdplaatsen, steden zoals Kamerijk, Atrecht of Doornik, zouden er zelfs in slagen de woelige en steden-arme Vroege Middeleeuwen te overleven. Oostelijk van Belgica secunda en tot aan de Beneden- en Middenrijn lag de provincie Germania prima waarvan de hoofdplaats Keulen was. Tongeren en Nijmegen waren in dit gebied voorname nederzettingen, met een bestuurlijke of militaire functie. Het zuidoostelijke puntje van het gebied dat we bestuderen, hoorde bij Belgica prima met als hoofdplaats Trier.

De eerder genoemde Germaanse verplaatsingen vormden een deel van een heel belangrijke migratiebeweging, die haar hoogtepunt kende toen tussen de derde en vijfde eeuw de zogenaamde volksverhuizingen plaatsgrepen: Germaanse stammen vielen het Romeinse Rijk binnen, vestigden er zich en holden de structuur ervan uit. Om steeds maar nieuwe golven van invallers tegen te houden, deden de Romeinen een beroep op al eerder in hun rijk gevestigde Germanen. Het bekendste voorbeeld is dat van de Bataven. Zij stonden bekend als elitetroepen, die trouwens tegen het Romeinse bestuur in opstand kwamen in 69 n.Chr. Nederland zou zich in de Nieuwe Tijd op een zogenaamd Bataafse afstamming beroepen om zijn nationale identiteit gestalte te geven.

In deze Lage Landen springen onder de Germanen vooral de Franken in het oog. Vanuit hun eigen streek van oorsprong (tussen Rijn en Weser) zouden ze het gebied als doorgang gebruiken om in een langdurig proces Gallië te kneden tot wat naar hen gaandeweg Frankrijk is genoemd. Een stam, in de betekenis van een etnische eenheid, vormden de Franken evenwel niet. Hun naam verschijnt pas in de derde eeuw. Hij verwijst waarschijnlijk naar een bundeling van stammetjes waarvan sommige bij naam bekend zijn: Saliërs, Chattuaren, Bructeren en Chamaven. Veel over hun identiteit blijft echter in het ongewisse, omdat de Latijnse auteurs die over hen berichtten over weinig informatie beschikten. Zelfs de schrijver van de *Geschiedenis van de Franken*, de zesde-eeuwse bisschop Gregorius van Tours, bleef met veel vraagtekens zitten.

Aan het einde van de derde eeuw, na vele generaties andere Germanen, hadden ook Frankische soldaten hun intrede in het Romeinse leger gedaan. Toch beruiste het historische belang van de Franken niet op hun aanwezigheid in het leger. Belangrijker was, zoals gesuggereerd, hun aandeel in de Germaanse migratiebeweging. Rond het midden van de vierde eeuw bewoonden de Salische Franken de Betuwe, de streek tussen Rijn en Waal, en nadien Toxandrië, de Kempen, ten zuiden van de Maas, dus in Romeins gebied. Het waren weinig vruchtbare, dun bevolkte streken. Ze woonden er als foederati, gefedereerden van Rome. Het feit dat de Franken gedurende enkele eeuwen aan weerszijden van de rijksgrens woonden, is een verklaring

voor hun succesvolle integratie in het noordwesten van dat Romeinse imperium. Een vorm van acculturatie is het gevolg geweest, zeker toen de Franken nog verder zuidwaarts doordrongen en in de late vijfde eeuw, onder Chlodowech (ook bekend als Clovis), van Parijs hun hoofdplaats maakten.

Nog twee andere Germaanse volksgroepen waren belangrijk: de Saksen en de Friezen. Beide stammen kwamen uit het noorden van Duitsland en ook zij waren in de grote migratiestroming meegezogen naar het westen. Hun belang was vooral maritiem. Saksen, samen met Angelen, Friezen en Jutten, vestigden zich in Brittan-

nië na de aftocht van de Romeinen. Het werd voortaan Engeland genoemd. Stamgenoten vestigden zich ook aan de continentale kant van het Kanaal. Trouwens, toen de Romeinen in de nadagen van hun gezag een verdedigingslinie oprichtten aan weerszijden van het Kanaal, heette die de *Litus saxonicum*. De Friezen bewoonden ongeveer de hele zone ten noorden van de Rijn, maar veel wijst erop dat in de zesde eeuw hun gebied nog zuidelijker kwam en wellicht tot Antwerpen reikte. Wel verliep de scheiding van land en water natuurlijk vaak anders dan nu (er was nog land in een deel van wat de Waddenzee werd, en de Zuiderzee bestond nog niet, maar vormde een venig gebied rond het Vlie).

Een nieuw element in dat etnische menggebied vormde het christendom, dat zijn verspreiding mee te danken had aan de organisatie en de communicatiemiddelen van het Romeinse Rijk. Uit de voorafgaande tijd (tweede en derde eeuw) werden een aantal votiefstenen voor de inheemse godin Nehalennia opgevist uit de Oosterschelde. De christelijke aanwezigheid wordt gedocumenteerd door de vermelding van bisschop Servatius (midden vierde eeuw) in Tongeren, dus in de zone rond Rijn, Moezel en Maas, waar de Romeinse aanwezigheid zeer sterk was. Er bestaan aanduidingen dat dit pril ingevoerde christendom niet totaal verdween als gevolg van de vijfde-eeuwse volksverhuizingen en ook dat doorlevend heidendom sommige christelijke inhouden opnam. Veel diepgang had de nieuwe religie niet in deze woelige tijden, tenminste niet onder de Germanen. Een eerste stap naar het veeleisend christelijk monotheïsme werd pas in de zesde eeuw gezet, toen op het puin van het Romeinse Rijk – de laatste keizer werd afgezet in 476 – de zogenaamde Germaanse stammenrijken werden gesticht. Naast Germaanse zouden deze rijken ook Romeinse karakteristieken blijven vertonen, waarvan uiteindelijk het christendom de belangrijkste bleek.

Het beeld van de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse tijd blijft helaas onsamenvattend. Archeologie heeft de karige informatie van de geschreven bronnen weliswaar aangevuld, maar ze is altijd van een andere aard en derhalve vaak moeilijk in te passen in wat documenten zeggen: opgravingen informeren over de dagelijkse aspecten van leven en dood, terwijl de schaarse geschriften vooral berichten over uitzonderlijke gebeurtenissen.

2 De Merovingische periode (vijfde tot achtste eeuw)

Rijksvorming

In 406 trokken grote groepen Germanen het Romeinse rijk binnen, steden werden verwoest en hun bewoners op de vlucht gedreven. Het uitgebreide wegennet dat de Romeinen hadden aangelegd in wat ook vruchtbaar gebied was, onder meer de belangrijke as Boulogne – Bavay – Keulen, heeft hen daarbij zeker geholpen. Het systeem van de Romeinen om Germanen met hulp van Germanen tegen te houden mislukte dus. De Franken, die enkele decennia relatief stabiel in Toxandrië hadden

gewoond, trokken zuidwaarts de Schelde op. Rond 430 werd onder meer Doornik door hun koning Chlodio veroverd. Rijkjes werden gevormd, geleid door koningen die nu eens voor het tanend Romeinse gezag optraden en dan weer voor eigen rekening werkten. De kleine koningen, Heerkönige zoals Duitse historici ze noemen, vestigden hun bestuur in de hoofdplaatsen van de Romeinse civitates. De bedoeling was om op bestuurlijk gebied – of wat daarvoor moest doorgaan – continuïteit te bereiken door op oude Romeinse kaders te blijven steunen. Nog een generatie later zou koning Chlodowech (481?-511) hetzelfde doen toen hij, zoals gezegd, van Parijs zijn hoofdstad maakte.

Het Frankische Rijk was als stammenrijk vooral het werk van die Chlodowech uit de dynastie van de Merovingen. Dankzij een reeks overwinningen verlegde hij de grenzen van zijn rijk tot het zuiden van Gallië. Het zwaartepunt van de macht van de Franken, dat tot dan in de noordelijke gewesten had gelegen, verschoof met een in zuidelijke richting.

Dit Frankische Rijk was een amalgaam. De koning, een machtig aanvoerder wiens militaire successen zijn charisma moesten schragen, erkende een vage suprematie van het Romeinse Rijk, dat in het Westen na 476 niet meer bestond en slechts in Byzantium (het Oost-Romeinse Rijk) overleefde. Sommige Romeinse structuren bleven doorleven, zoals het feit dat de Romeinse staatsgoederen, de *fisci*, deel uit gingen maken van het Frankische koninklijke bezit. Ook de muntslag vertoonde continuïteit: toen de Franken voor het eerst munt sloegen eind vijfde eeuw, ontleenden ze de afbeelding aan Romeinse voorbeelden.

Dit type van koningen was niet almachtig; zij waren gebonden aan de inspraak van de vrije stamleden in de besluitvorming en ook aan de traditie van de rechtsregels. De Germanen leefden immers volgens gewonterechten die mondeling werden overgeleverd en hun rechtskracht haalden – zoals het woord al zegt – uit wat ‘gewoonte’ was. Dat stond haaks op wat de Romeinen zo meesterlijk hadden opgebouwd, een systeem van geschreven wetgeving. Bovendien bleek in het multiculturele rijk dat Chlodowech bij elkaar vocht, de idee van de afstamming veel sterker dan die van enige politieke structuur. Men leefde volgens het recht van de eigen stam en binnen het ‘multiculturele’ rijk waren dus verschillende stammenrechten van toepassing. Voor de Franken zelf waren dat de *Lex Salica* en de *Lex Ripuaria*, respectievelijk voor de Salische en de Ripuarische Franken.

Chlodowechs rijk werd verdeeld onder zijn vier zonen. Daarmee wordt een van de karakteristieken aangeduid van de staatsopvatting heersend in gans de Frankische periode, of liever van het gebrek aan staatsopvatting. De koninklijke macht werd beschouwd als een deel van het erfgoed van de koning en kon dus net als zijn ander bezit onder zijn mannelijke erfgenamen verdeeld worden. Dit systeem zou een blijvende hypotheek leggen op de organisatie van het rijk tot in de negende eeuw en in enkele gevallen ook nog later. Elke vorm van gebiedsuitbreiding kon door de grilligheid van het dynastieke toeval ongedaan gemaakt worden.

Het zou te ver voeren om diep in te gaan op de vele territoriale wijzigingen. Enkele lijnen volstaan. Na verdelingen werd onder Chlotarius I († 561) het rijk weer tijdelijk verenigd en iets dergelijks gebeurde opnieuw onder Dagobert I (625-639). Als gevolg van de vele verdelingen ontwikkelden zich in het hier bestudeerde gebied

twee deelkoninkrijken: Neustrië, tussen de Seine en de Schelde, en Austrasië, het gebied dat het bekken van de Maas en de Rijn omvatte.

Dagobert verdient wat meer aandacht. Onder zijn regering is de politiek ingezet om de Friezen aan het Frankisch gezag te onderwerpen. Deze actie hield allereerst verband met de wens om het eigen gebied te vergroten. In een tijd waarin grond de voornaamste bron van inkomsten en rijkdom (en dus van macht) was, is zoiets evident. Wellicht was nog belangrijker dat in dat Friese gebied, aan de Kromme Rijn, een snel groeiende haven lag: Dorestad. Samen met Birka in Zweden, Haitabu in Sleeswijk en Quentowic (bij Étapes) aan de Canche, nam Dorestad een belangrijk deel van de handel langs de Noordzee en de Baltische Zee voor zijn rekening. Groot-schalige opgravingen (vlakbij het later ontstane Wijk bij Duurstede) hebben het mogelijk gemaakt om veel van de nederzetting in kaart te brengen. De strijd om het bezit van deze plek en van het oudere en in de nabijheid gelegen Utrecht gaf de Franken de kans om meer dan voordien betrokken te raken bij het verkeer te water. Toch verliep deze machtsovername niet zonder moeilijkheden, want het duurde tot de achtste eeuw eer het gebied definitief door de Franken werd ingepalmd. In de eeuw daarop werd het geregeld door de Vikingen verwoest en tijdelijk bezet.

De Frankische koningen toonden ook belangstelling voor Friesland, onder meer om religieuze redenen. Sinds Chlodowech zich rond 500 had bekeerd was een ‘tweede kerstening’ op gang gebracht. De kerk uit de Romeinse tijd was vooral op een stedelijke maatschappij georiënteerd geweest, en zij was nu, in de vooral agrarische Merovingische tijd, nog nauwelijks functioneel. Zo bestaat twijfel of er wel doorlopend bisschoppen hebben geresideerd in de oude civitates, al zijn er enkele aanwijzingen van doorlevend christendom bewaard. De nieuwe missionering werd op gang gebracht door of met de steun van de Merovingische koningen, waarbij een beroep werd gedaan op zendelingen uit Gallië. Zo is de naam van Amandus te onthouden, die door Dagobert werd gesteund en in Gent en Antwerpen actief was. Ook vanuit Ierland en later Engeland kwamen monniken naar het continent. Columbanus is West-Europees gezien de meest toonaangevende, maar voor de Lage Landen is dat Willibrord, de ‘aartsbisschop van de Friezen’ (695-739), geweest. Zijn optreden valt samen met een fase van Frankische dynamiek en toont de band tussen territoriale expansie en missionering. Veel diepgang had dat bekeringsproces toen niet. Het bestond in een eerste fase louter uit de introductie van formele rituelen. De evolutie naar een inwendige levensstijl zou nog eeuwen in beslag nemen.

De vroege Middeleeuwen werden voor gans Europa een periode van terugval. De uitholling van het centraal gezag dat Rome had geïnstalleerd, de vestiging van het economisch zwaartepunt in het oosten van de Middellandse Zee en de opkomst en territoriale expansie van de islam hadden daar voor gezorgd. Daarom daalden ook de overheidsinkomsten (uit belastingen en tollent) en de muntslag verloor aan belang bij gebrek aan edelmetalen. Door een dalend handelsvolume werd grondbezit dus steeds belangrijker. Vergoeding voor trouw en diensten kon voortaan alleen nog via het schenken van grond. Het oude systeem, zowel bij de Romeinen als bij de Germanen, om aanhangers rond zich te scharen in ruil voor levensonderhoud, zou een schaalvergroting ondergaan: deze ‘vazalliteit’ zou zich later ontwikkelen tot de feodaliteit of het leenstelsel.

De Nederlanden onder de Merovingen

24

DE MEROVINGISCHE PERIODE (VIJFDE TOT ACHTSTE EEUW)

Het beheer van hun bezittingen lieten de Merovingische koningen over aan hun 'hofmeiers', die daar eind zevende, begin achtste eeuw van profiteerden door hun eigen macht uit te breiden. Militair optreden, zoals tegen de Friezen, liet vooral een van hen, Pippijn I van Austrasië, toe om de koningen van de andere deelrijken en hun hofmeiers, opzij te schuiven. Hij stichtte de dynastie die, naar hem, de Pippiniden zou genoemd worden. De gewesten hier, die sinds de zuidwaartse expansie van Chlodowech opnieuw een uithoek waren geworden, kregen door de hofmeiers van Austrasië weer een meer centrale plaats. Toen een van Pippijns afstammelin-

gen, Karel Martel, in 732 in de slag bij Poitiers de mohammedanen versloeg en daardoor hun veroveringen in West-Europa voorlopig tot het Iberisch schiereiland kon beperken, nam het aanzien van het geslacht sterk toe. Dat maakte op termijn een machtsgreep van Karels zoon Pippijn III mogelijk.

Aspecten van de maatschappij

Een interessante vraag is of de Germaanse volksverhuizingen ook andere vormen van bewoning hebben opgeleverd, wanneer men er rekening mee houdt dat ten minste een deel van de autochtone Gallo-Romeinse bevolking op de vlucht is geslagen. Luchtfotografie en archeologie bewijzen dat Romeinse villae, de grote landbouwnederzettingen, verlaten zijn. Muntschatten tonen aan dat vluchtelingen nooit naar hun woonplaats terugkeerden. Deze vaststelling leidt meteen tot de vraag in welke mate er sprake is geweest van breuk of continuïteit tussen Oudheid en Middeleeuwen. Het antwoord is meervoudig, al naar gelang het maatschappelijk aspect dat men bekijkt: bestuursvorm (met onder meer fiscaliteit), religie, kunst, recht of economie. Zeker is dat de rationeel uitgebouwde Romeinse structuren telkens in een acculturatieproces terecht kwamen met de geïmporteerde Germaanse gewoonten. Voor wat de ruimtelijke ordening betreft, lijkt het erop dat men niet van *Ortskontinuität* kan spreken, wel van *Raumkontinuität*, waarmee bedoeld wordt dat landbouwgronden zonder al te veel onderbreking bewerkt zijn gebleven, maar vanuit andere en nieuwe exploitatiecentra. De dorps- en hoevebouw van de Germanen was immers van een heel ander type dan die van de Romeinen. Hoe dicht de Germaanse vestiging in sommige gebiedsdelen ook is geweest (zoals blijkt uit de toponymie), toch mag men geen hoog bevolkingsaantal veronderstellen: geen van de grote Germaanse stammen telde meer dan enkele tienduizenden leden.

Ook het overleven van het Latijn en de later daaruit geëvolueerde Romaanse taalvormen in het zuiden, en het behoud van plaatsnamen van Romeinse (en soms nog Keltische) oorsprong wijzen op een zekere continuïteit in de bewoning. Deze elementen verklaren veel van het bestaan van de taalgrens tussen Nederlands- en Franstalig gebied, die een uiterst belangrijke rol speelt in de recente Belgische politiek. De taalgrens liep en loopt in een horizontale lijn door het zuiden van onze gewesten, maar vormde historisch nooit een beletsel voor economische en politieke samenhang of zelfs culturele uitwisseling. Wat later zo kenmerkend werd voor het geheel van de Nederlandse gewesten was immers hun relatieve cohesie, al was er politiek heel wat versnippering en cultureel veel diversiteit. Waar binnen de oude rijksgrenzen Franken en Saksen numeriek en sociaal dominant waren, werd hun Germaans de gebruikelijke taal. In het zuidwesten, dus in de huidige Franse regio Nord-Pas-de-Calais, was de Germaanse vestiging ook intens, maar hun taal heeft er zich door latere evoluties niet gehandhaafd. Elders bleef de grens eeuwenlang merkwaardig stabiel.

Ook in de sociale structuur leefden oud en nieuw door: twee vormen van adel waren te onderscheiden, de Germaanse en de Gallo-Romeinse, maar ze gingen gaandeweg in elkaar op. Verder waren er vrije lieden en allerlei soorten horigen. Ook de slavernij leefde door via geboorte of gevangenschap. Slaven waren een van de 'goederen' die de handel op lange afstand aanbood op de markt in Kamerijk.

Door het christendom zou de slavernij later – althans onder christenen – nagenoeg volledig verdwijnen. Of de bestaande vormen van horigheid in wezen veel verschilden van slavernij, blijft evenwel een vraag. Bovendien valt op dat vrouwen een inferieure juridische positie innamen, zowel in het Germaanse gewoonterecht als in het Romeinse geschreven recht.

3 De Karolingische periode (achtste en negende eeuw)

Gezalfde koningen en gekroonde keizers

Het succes van de Pippiniden leidde tot een nieuwe fase in de geschiedenis van het Frankische Rijk. In 751 waren de paus en zijn Patrimonium Petri (de kern van de latere Pauselijke Staten rond Rome) bedreigd door de Langobarden, een Germaanse stam in Noord-Italië. Pippijn III kwam de paus te hulp en werd in ruil daarvoor tot ‘koning van de Franken’ (rex Francorum) gezalfd. Eigenlijk ging het om een staatsgreep, gelegaliseerd dankzij een Bijbels ritueel. De Merovingische koning Childerik III werd afgezet. Een eeuw lang ongeveer zou het machtige geslacht van de Pippiniden een Europese politiek voeren, maar uiteindelijk mislukken door een reeks zwakheden. Sommige hiervan waren inherent aan de aard van het Karolingische Rijk zelf, andere waren extern bepaald. We komen er nog op terug.

De Pippiniden hadden in Austrasië hun macht uitgebreid door een spoil-system, waarbij bestuursfuncties, kerkelijke waardigheden en gronden werden uitgedeeld aan de plaatselijke aristocratie om haar steun te winnen. Zo kon een expansieve politiek worden gevoerd, die met de overwinning in 734 van Pippijn III op de Friezen voor een eerste territoriale uitbreiding zorgde. Successen waren er ook tegen de Langobarden, wat het beschermheerschap over Rome opleverde. Dichter bij huis was een wrede strijd gevoerd door Pippijns zoon Karel de Grote, met de onderwerping van de Saksen als resultaat. Grosso modo strekte het Rijk van de Karolingen – deze term, afgeleid van Karel de Grote, vervangt vanaf hier Pippiniden – zich uit van de Pyreneeën tot de Donau en van Friesland tot Midden-Italië. Deze territoriale verruiming deed de ambities stijgen en de hunkering naar een geïdealiseerd Romeins verleden groeien. In 800 werd Karel de Grote te Rome door de paus gekroond tot ‘Keizer van de Romeinen’ (Imperator Romanorum), tot groot ongenoegen trouwens van Byzantium, de echte erfgenaam van het oude rijk. Meer nog dan onder de Merovingen leefde de ambiguïteit tussen een rijk naar Germaanse traditie en een staat naar Romeins concept. De ideologische grondvesten van de macht werden diep verankerd: van de enkelvoudige koninklijke wijding naar de koppeling van de keizerlijke kroning aan die wijding. De dubbele titulatuur zorgde voor aanspraken waar tegen geen enkele andere dynastie in het Westen opgewassen was, maar meer dan een droom werd de restauratie van het Romeinse imperium niet.

Het Germaanse verleden en zijn opvattingen leefden voort. Het was toeval dat het rijk na het overlijden van Karel de Grote niet als naar gewoonte werd verdeeld, omdat Lodewijk de Vrome in 814 als enige zoon zijn vader overleefde. Een andere

en meer structurele zwakte was de gebrekkige communicatie. Hoe kon een rijk van die dimensie adequaat bestuurd worden als wat er aan wegniet bestond nog uit de Romeinse tijd stamde? Een even grote handicap was het gebrek aan financiële middelen. Het geringe handelsvolume en de negatieve handelsbalans met de Byzantijnse en mohammedaanse wereld hadden edelmetaal zeldzaam gemaakt. De gouden muntslag was verdwenen en wat kerken aan gouden of zilveren vaatwerk bezaten, was onttrokken aan de economie en wekte vooral de begeerte van de Vikingen op.

Een efficiënt bestuur – toch de bedoeling van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome – kon alleen maar gerealiseerd worden wanneer gepresteerde diensten met gronden en met de inkomsten daaruit werden vergoed. Daaruit volgde als vanzelf de ontwikkeling van het leenstelsel of de feodaliteit. Een leen (beneficium, vanaf de tiende eeuw heet dat feodum) bestond meestal uit grondbezit, dat de ‘heer’ (hij die prestaties vraagt) verleende aan een ‘man’ (vassus) (hij die prestaties levert). De naakte eigendom bleef aan de leenheer, het vruchtgebruik ging naar de leenman. Aan het contract kwam een einde bij de dood van een van beiden of in geval van ontrouw. Dit systeem berustte essentieel op trouw en was dus een vorm van cliëntelisme. De feodaliteit die bedoeld was om het gezag te versterken (vergoeding voor bestuurlijke en militaire dienstverlening), werkte uiteindelijk ontbindend, want erfelijke overdracht van het leen werd steeds vaker de regel. Het werd voor het westen van het rijk (West-Francië, ontstaan na de verdeling van 843, waarop we terugkomen) gelegaliseerd in 877. Hiermee werd de onmogelijkheid om een groot rijk te vormen ‘wettelijk’ verankerd.

Fatale bedreiging

Die onmogelijkheid was al duidelijk geworden toen in 843 het verdrag van Verdun werd gesloten, waarbij de zonen van Lodewijk de Vrome († 840) het rijk onder elkaar verdeelden. Lotharius I, de oudste, kreeg de keizerstitel en, naast de Italiaanse bezittingen, het gebied dat door Schelde, Maas, Saône en Rhône aan de westelijke kant en de Rijn aan de oostelijke kant werd afgebakend. Het heette Midden-Francië (Francia Media). Karel de Kale verkreeg West-Francië (Francia Occidentalis) en Lodewijk de Duitser Oost-Francië (Francia Orientalis). In deze verdeling ligt een belangrijk stuk Europese geschiedenis verankerd: meer dan duizend jaar rivaliteit tussen Frankrijk en Duitsland. Ook voor de Lage Landen waren de gevolgen ingrijpend. Het Middenrijk strekte zich immers uit van Friesland tot Midden-Italië en daarbij behoorde zowel het beschermheerschap over het oude Rome als het bezit van het ‘nieuwe Rome’, Aken, waar Karel de Grote de hoofdzetel van zijn rijk had gevestigd. Concreet betekende dit dat het grootste deel van wat de Nederlanden zouden worden, behoorde tot Lotharius’ erfenis. In het bijzonder het gebied tussen Midden-Maas en -Rijn was oud cultuurgebied, met een stevige Romeinse traditie en een levendige eigentijdse, maar elitaire cultuur. Het telde residentie- en handelssteden als Aken, Luik, Maastricht en Nijmegen. Zo is de nog steeds indrukwekkende paltskapel in Aken het meest prestigieuze gebouw dat de Karolingen in staat waren te bouwen, al werden het plan en veel van het materiaal uit het Romeinse verleden geplukt en kon het niet wedijveren met wat Byzantijnen en mohammedanen toen ontwierpen. Het Middenrijk omvatte natuurlijk ook jong gebied, dat nog in grote mate moest gewon-

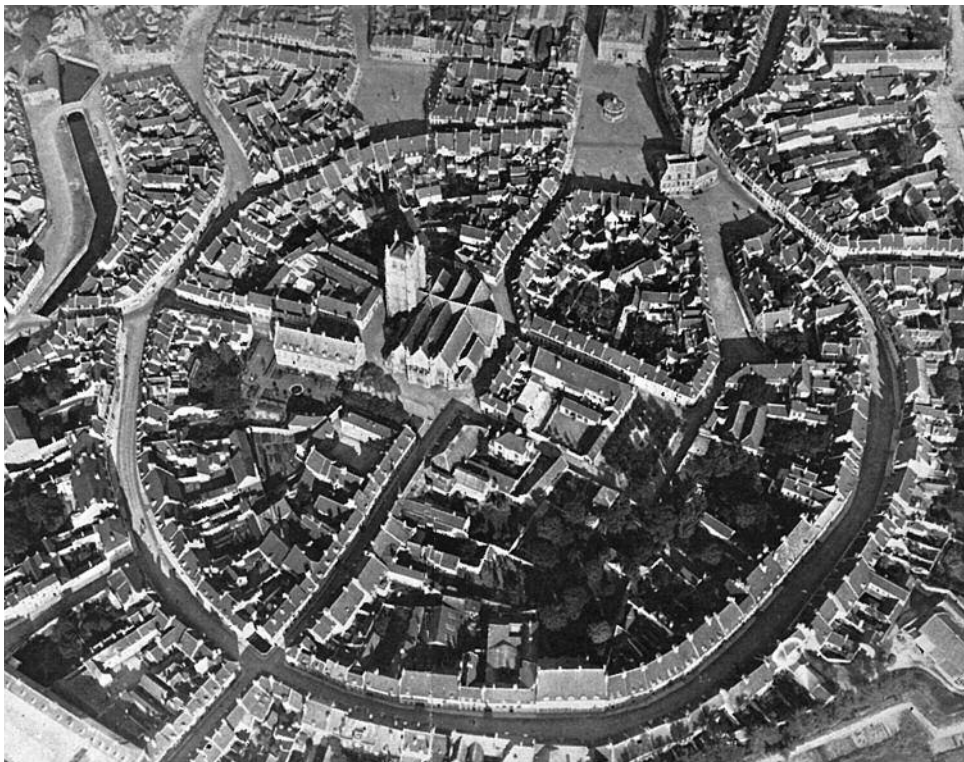
nen worden op de zee: vrijwel alles ten westen van Utrecht. Een kleiner deel, het gebied ten westen van de Schelde, behoorde tot West-Francië, dat gaandeweg Frankrijk zou worden.

Weer zou dynastiek toeval toeslaan: toen Lotharius I in 855 overleed, werd zijn rijk in drieën verdeeld, waarbij zijn tweede zoon en naamgenoot het Lotharii regnum ontving. Het noordelijke stuk, tussen Friesland en de Jura, werd naar hem 'Lotharingen' genoemd. Het is niet wenselijk om alle volgende territoriale verschuivingen op te sommen. Wel moet de uiteindelijke annexatie vermeld worden van Lotharingen door de Duitse koning Hendrik de Vogelaar in 925. De Schelde vormde voortaan de grens tussen Frankrijk en Duitsland. Tot in de zestiende eeuw bleef het gebied ten

westen van de Schelde (waaruit inmiddels Vlaanderen en Artesië waren gegroeid) als lenen afhankelijk van de Franse koning. Voor sommige streken ten oosten bleven de banden met Duitsland pro forma zelfs bestaan tot in de negentiende eeuw. Dat de Nederlanden later in de Middeleeuwen gaandeweg economische, culturele en politieke samenhang en een samenhangsgevoel ontwikkelden, staat dus haaks op het oorspronkelijke territoriale patroon.

Nog op één aspect van zwakheid van de Karolingische rijkconstructie moet de aandacht gevestigd worden: de invallen van de Vikingen of Noormannen (meer bepaald Denen). De snelheid van hun aanvallen en de traagheid van het Karolingische defensiesysteem maakten adequate verdediging moeilijk en pas vanaf de jaren 860 efficiënt, ongeveer zestig jaar na de eerste raids. De invallen in de Lage Landen zijn te situeren binnen een veel wijder optreden dat de Vikingen vanuit Scandinavië oostelijk tot Rusland, het Byzantijnse rijk en het Kalifaat Bagdad, en westelijk tot Canada zou brengen. Opgravingen hebben, meer dan de clichématige lamentaties van geestelijken over de plundering van hun kerken, het beeld geschetst van een dynamische, handeldrijvende natie met zin voor esthetiek en comfort, wier streven naar heldendaden en eer ook uit hun literatuur bekend is. Ongeveer een eeuw lang zijn Denen de Noordzee en de Atlantische Oceaan opgevaren en langs de vele riviermondingen tussen Rijn en Seine diep landinwaarts getrokken. Verhalende bron-

In de plattegrond van Sint-Winoksbergen is de cirkelvormige versterking te zien die eind negende eeuw werd aangelegd.

nen zoals de 'Rijksannalen' (Annales Regni Francorum) vermelden de vele invallen tegen Quentowic, Antwerpen, Witla (een verdwenen nederzetting bij Rotterdam), Utrecht, Dorestad en vele andere plaatsen. Friesland was een begeerde bestemming. In 826 werd het onder Harald en Rorik een Deens rijk, noodgedwongen door de keizer als leen 'gegeven'. Traag kwam het verzet tegen de Denen op gang. Rond 880 werden enkele steden versterkt en cirkelvormige burchten aangelegd langs de Vlaamse en Zeeuwse kust. Toen de Duitse koning Arnulf van Karinthië in 891 de Noormannen te Leuven versloeg, kwam een einde aan hun bedreiging. Het centrale bestuur had machteloos gestaan. De plaatselijke heren, die ook al profiteerden van het erfelijk worden van de lenen, konden door hun rol in de weerstand tegen de aanvaller hun positie versterken. Van ambtenaren in dienst van de Karolingen werden ze eigenmachtige potentatjes. Enkel en zouden het in latere decennia en eeuwen tot hertogen of graven brengen, aan het hoofd van machtige landsheerlijkheden. Het werd een belangrijk kenmerk van de verdere middeleeuwse geschiedenis van de Lage Landen.

De tegenstelling tussen droom en werkelijkheid

Het is nodig nog op een viertal aspecten de nadruk te leggen: de economie, de sociale verhoudingen, de religie en de cultuur. Grond is macht: dit adagium staat voor de vaststelling dat, afgezien van een beperkte langeafstandshandel in luxeproducten (slaven, wapens, laken en aardewerk), de economie gelimiteerd was tot landbouw. In de handel waren de Friezen toonaangevend en 'Fries laken' wordt meermaals in de bronnen vermeld, ook al was het misschien in Vlaanderen geweven. Ambachtelijk werk vond meestal plaats binnen het systeem van autarkie dat ook de landbouw in grote mate karakteriseerde: produceren wat men consumeert en vice versa. In gebieden waar zowel aan akkerbouw als veeteelt kon gedaan worden, ontwikkelde zich het zogenaamde 'hofstelsel' of 'domaniaal systeem'. Hierbij werkten afhankelijke boeren op de grond van hun heer (het 'vroonhof') en kregen daarvoor het vruchtgebruik over een hoeve, dit alles georganiseerd op het niveau van een dorp. Dit statische systeem verankerde de boeren sociaal en in toenemende mate ook juridisch. In allerlei gradaties tussen vrijheid en horigheid was de boer aan de grond gebonden.

Het valt op hoezeer Karel de Grote en nog meer zijn zoon Lodewijk de Vrome onder de invloed stonden van kerkelijke raadgevers. Een ver doorgedreven kerstening onder lagere bevolkingsgroepen kan daar moeilijk uit afgeleid worden, al werd de kerkelijke organisatie in toenemende mate uitgebouwd. Hier speelde de heilige Bonifatius een rol. Hij was in 716 als zendeling uit Engeland gearriveerd en net als bij Willibrord, een generatie eerder, stond de bekering van de Friezen op zijn programma. Hij was actief in Utrecht en nadien in Mainz en Fulda. Dat hij in 754 door Friezen te Dokkum werd vermoord, bewijst dat bekeren niet voetstoots gebeurde. De laatste expliciete vermelding trouwens van heidenen in Frankisch gebied dateert uit het begin van de achtste eeuw.

Een ideologisch kenmerk van de Karolingische organisatie was het streven naar eenvormigheid, wat samenhang met het heersende wereldbeeld: één God, één vorst. Deze systematisering heeft zich geuit op alle mogelijke gebieden van de samenleving. Opmerkelijk bijvoorbeeld is dat de Karolingen weer overgingen tot actieve

wetgeving, die in het traditionele systeem, het passieve gewoonterecht, binnendrong. Verder werd de controle op het lokale bestuur opgedragen aan zendgraven of missi dominici. De territoriale indeling waarbinnen dit gebeurde waren de gouwen of pagi, onder de leiding van een gouwgraaf, een ambtenaar die het gezag in naam van de keizer/koning uitoefende. Namen als Oostergo, Westergo en Henegouwen herinneren aan die indeling.

De eenmakingspolitiek was ook op religieus gebied merkbaar, zoals in het kloosterwezen, waar de Regel van Benedictus – een Italiaanse regel uit de zesde eeuw – werd veralgemeend, een monopolie dat enkele eeuwen stand zou houden. Dat de keizer of koning zich bezighield met religieuze aangelegenheden mag niet verbazen, want scheiding tussen kerk en staat bestond niet, en de vorst achtte zich verantwoordelijk tegenover God voor zijn onderdanen, in het spoor van de Romeinse keizer Constantijn. De lage eisen die werden gesteld aan de dorpsclerus en de ogenschijnlijke mislukking van een gepland algemeen basisonderwijs geven echter een idee van de kloof tussen ambitieuze dromen en politieke haalbaarheid.

De Austrasische oorsprong van de Karolingen had tot gevolg dat vooral het gebied tussen Maas en Rijn een centrale rol speelde in wat al een elitaire cultuur is genoemd. Het hof, de adel, rijke abdijen en kerken hebben prachtig versierde handschriften laten vervaardigen, soms naar Byzantijns model met gouden letters op purpergekleurd perkament en ingebonden in met edelstenen versierde banden. Vanuit die eenheidsvisie werd ook een eenvormig schrifttype, de ‘Karolingische minuskel’ ontworpen, dat door zijn eenvoud de kennisoverdracht moest helpen versnellen.

Evangeliarium van Egmond,
de evangelist Mattheus.

Toch kan men nog het best spreken van ‘de ontgoochelde hoop van de Karolingen’ als karakterisering van deze periode: de inzet was groot, maar de middelen beperkt en de tijd veel te kort.

4 De ‘ijzeren’ tiende eeuw

In de tiende eeuw trad een diep en veelvormig verval op, waarom zij soms wel eens ‘de ijzeren eeuw’ wordt genoemd. Dat verval was niet beperkt tot de Nederlanden, die in de Karolingische tijd weliswaar een centrale positie innamen, dankzij de hofhouding in Aken en enkele vooraanstaande kerkelijke en commerciële centra. Overigens blijft het moeilijk om hun enige eigenheid toe te dichten.

Het uiteenvallen van het rijk van de Karolingen had allerlei gevolgen. Oude namen van gewesten kwamen opnieuw in gebruik, zoals Aquitanië en Bourgondië. Voor de Lage Landen lag het anders. De begrippen uit de Merovingische tijd, zoals Neustrië en Austrasië, waren in onbruik geraakt en nieuwe namen hadden nog geen vastomlijnde betekenis, zo ze al bestonden. De pagus Flandrensis bijvoorbeeld, ‘Vlaandergouw’, duidde het gebied aan rond het versterkte stadje Brugge en verwees nog niet naar het machtige graafschap dat eruit zou groeien. Lotharingen ontleende zijn naam aan een keizerszoon en enige connotatie met het verleden was afwezig. Met economische krachtlijnen, politieke traditie of culturele identiteit hadden de grenzen zeker niets te maken. Toch was de Scheldegrens, die sinds 925 West-Francië van Oost-Francië scheidde, niet nieuw, want ze had veel eerder al Keltische stammen en Romeinse civitates gescheiden en dat was in de grenzen van bisdommen bestendig gebleven. In een tijd van moeizame communicatie speelden rivieren trouwens meestal een bindende rol. Zonder dat veel uit het verleden er aanleiding toe gaf, groeiden in de Lage Landen stilaan streken naar elkaar toe en geraakten ze op elkaar afgestemd: van de graanrijke plateaus van Artesië en de heuvels van zuidelijk Vlaanderen, over de veengebieden van Holland en Utrecht, tot de schorren en weiden van Friesland. Rivieren doorsneden het gebied van zuid naar noord en oriënteerden de handel in eenzelfde richting, toen die aan volume zou gaan winnen.

Deze tiende-eeuwse verschuivingen pasten binnen een nieuwe politieke marginalisatie. De Karolingische as Aken – Rome boette aan belang in, omdat Parijs het brandpunt was van Frankrijk en de Duitse koningen de centra van hun gezag verlegden al naar gelang hun streek van herkomst. Dat de toekomstige Nederlanden in de ogen van het zwakke centraal bestuur, zowel van West- als van Oost-Francië, zeg maar van Frankrijk of Duitsland, weinig belangrijk waren, helpt verklaren waarom hier machtige landsheerlijkheden konden groeien op het puin van het ontmantelde Karolingische rijk. De economische dynamiek, vergemakkelijkt door de rivieren en de zee, en – in het zuiden – door wat er aan oud wegennet restte, versterkte die tendens.

Toch willen we niet aan determinisme doen. Het soms saaie verhaal van hoe de verschillende landsheerlijkheden zich ontwikkelden, moet inderdaad duidelijk maken dat de evolutie eigenlijk alle kanten op had gekund. Wie de geschiedenis van

Vlaanderen bekijkt, zelfs nog in de twaalfde eeuw, vindt daar geen aanwijzingen dat het ooit in één politiek verband moest terechtkomen met bijvoorbeeld Gelre of Luxemburg, en het omgekeerde is evengoed waar.

Het voorbeeld Vlaanderen is niet toevallig gekozen in deze paragraaf over de 'ijzeren eeuw'. De eerste en belangrijkste reden is dat West-Francië, vroeger dan Oost-Francië, door de middelpuntvliedende kracht van de feodaliteit verbrokkeld raakte. Vanaf de late negende eeuw werden hertogen van Francia, de streek rond Parijs, tot koning gekozen, wat afweek van de gewoonte om de koningen te zoeken binnen de dynastie van de Karolingen. Zo iets wijst erop dat de vooraanstaande adellijke families eigen macht nastreefden en de openbare functies, die zij voordien in opdracht van de keizer/koning bekleedden, gaandeweg ten eigen bate aanwendden. De machtstoename van de graven van Vlaanderen paste binnen dat schema en om die te legitimeren gingen zij, zoals later ook de Brabantse en Hollandse dynastieën deden, op zoek naar legendarische voorouders. De eerste graaf, Boudewijn de IJzeren (863/4-879), legde de basis van zijn macht door de dochter van koning Karel de Kale te schaken (een beproefde methode voor sociale promotie) en de Vikingen succesvol te bestrijden. Naast zijn thuisbasis Brugge leverde dit hem Gent op. Met zijn zoon Boudewijn II (879-918) was de overgang van ambtenaar naar territoriaal vorst helemaal rond, net als in andere streken in Frankrijk gebeurde. Een eeuw lang boekte deze dynastie zuidwaarts terreinwinst, waar oude steden (als Atrecht), welvarende abdijen (als Sint-Bertijns) en rijke graanvlakten lagen. Uiteindelijk bots- te hun expansie op de al even sterk groeiende macht van het hertogdom Normandië, dat in 911 door de Vikingleider Rolo was gesticht.

Verdere expansie kon alleen maar oostwaarts over de Schelde, dus in het Duitse Rijk. Daar waren de Karolingen in 911 uitgestorven en werden hun opvolgers onder de zogenaamde stamhertogen gekozen. Onder Otto I, II en III (tussen 936 en 1002) werd aangeknoopt bij de *Renovatio Imperii*-ideologie, de herinrichting van het 'Heilige Roomse Rijk'. Daarbij moest de 'Rijkskerk' (ook het 'Ottoonse stelsel' genoemd) helpen, een systeem dat eruit bestond om bisschoppen met het bestuur van wereldlijke territoria te belasten om zo de middelpuntvliedende kracht van de (erfelijke) feodaliteit te omzeilen.

De Duitse koningen besteedden als Roomse keizers vooral aandacht aan Italië. Hun macht ten noorden van de Alpen leek minder belangrijk, waardoor de politieke verbrokkeling er eeuwenlang zou voortduren. Waar in Frankrijk al aan het einde van de Middeleeuwen de koningen hun gezag konden doen gelden over vrijwel hun hele rijk, bleef Duitsland tot in de negentiende eeuw een lappendeken.

Een etnische identiteit zoals die in de stamhertogdommen gold, kende Lotharingen niet. Een poging in de late negende eeuw om er een apart koninkrijk van te maken, mislukte. De Rijkskerk bepaalde mee de geschiedenis van dat gebied in de tiende eeuw: Otto I benoemde Brun, zijn broer en aartsbisschop van Keulen, tot hertog van Lotharingen (953). Na diens dood zou het gebied in Opper- en Neder-Lotharingen worden verdeeld. Het eerste bestreek ongeveer wat nu nog Lotharingen wordt genoemd (het Franse Lorraine), het laatste correspondeerde ongeveer met de Nederlanden (het gebied ten westen van de Schelde natuurlijk uitgezonderd). Het gebrek aan interne samenhang van Lotharingen werd nog geaccentueerd door

de plaatselijke adel, die zich verzette tegen grote keizerlijke inmenging. Veel meer dan een begrip zou Neder-Lotharingen niet blijven. In de elfde eeuw werd daar de weg opgegaan van de vorming van de landsheerlijkheden.

II

De periode van de landsheerlijkheden (elfde-dertiende eeuw)

L.J.R. MILIS

1

De politieke versnippering tussen dynastieke, adellijke
en burgerlijke belangen

2

Economie en sociale verhoudingen

3

Kerk, religie en cultuur